

Filosofie van groei en schaarste

dr. H.J. Achterhuis

De ontsporing van ons wereldsysteem is het gevolg van een wijze van omgang met de natuur die karakteristiek was voor de mens vanaf zijn ontstaan ...

Wat zich (in de milieucrisis) voordoet, is het ultieme uitvloeisel van het feit dat wij mensen heel aparte wezens zijn. In onze genen ligt reeds de hybris die al het negatieve heeft verwekt, maar ook al het positieve heeft begeleid. Uiteindelijk komt de door mij overigens zeer gewaardeerde sociaal-filosofische analyse van ons milieuprobleem door de Gentse filosoof Etienne Vermeersch hierop neer. Het ligt in de natuur van de mens om de natuur buiten hem te miskennen en te vernielen.

Vanaf de eerste aarzelende stappen van hominiden in Afrika zo'n 3,7 miljoen jaar geleden tot de zelfverzekerde stap van Armstrong op de maan op 20 juli 1969, volgt de geschiedenis van de relatie mens-natuur één ononderbroken lijn. Zeker, in deze lijn mogen versnellingen optreden, één zo'n versnelling is de verschijning van het *WTK-bestel* in de 17e eeuw, het samengaan van wetenschap, technologie en kapitalisme, breuken zitten er niet in. In deze lijn van de geschiedenis van de mensheid zoals Vermeersch die schetst, ervaren de eerste mensen van meet af aan schaarste en is hun antwoord hierop van meet af aan zo iets als vooruitgang en economische groei. Wat Vermeersch, zoals zo vele anderen, beschouwt als een 'autonoom voorthollend systeem' dat na zijn ontstaan in de 17e eeuw de mensheid thans naar de afgrond dreigt te voeren zonder dat iemand dat lijkt te kunnen stoppen, vloeit uiteindelijk uit onze genen voort.

Een stellingname à la Vermeersch, die in vele varianten te horen is, wil ik vanavond bestrijden. Mijn uitgangspunt daarbij zal zijn dat er wel kwalitatieve veranderingen in de geschiedenis van de relatie van de mens tot de natuur optreden. Met Jan Romein wil ik betogen dat West-Europa na de Middeleeuwen een weg inslaat, die haaks staat op wat Romein als het A.M.P., het Algemeen Menselijk Patroon, beschrijft.

Op allerlei onderdelen waaronder ook dat van de relatie van de mens tot de natuur, wijkt de moderne ontwikkeling van Europa, die onderhand mondiale omvang heeft gekregen, af van wat wij in onze eigen geschiedenis of in andere culturen zien. Hiermee ontken ik allerminst dat bv. de moderne westerse natuurhouding voorbereid is door het Griekse en Joods-Christelijke denken. De wortels van de huidige milieuproblematiek liggen ongetwijfeld voor een deel in de Griekse filosofie en in het Oude Testament. Maar als de Griekse filosofie één ding leerde dan was het wel dat de hybris geen onontkoombaar noodlot was, maar dat de mens zich juist alleen kon verwerkelijken als hij de grenzen in acht nam, maat hield.

En het Oude Testament geeft, naast de beroemde woorden uit het scheppingsverhaal genoeg tegenwicht om de heerschappij van de mens over de aarde niet uit de hand te laten lopen. In Genesis 9 lezen wij bijvoorbeeld dat God Noach na de zondvloed zegt:

Weest vruchtbaar, wordt talrijk en vervult de aarde. En de vrees en schrik voor u zij over al het gedierte der aarde en over al het gevogelte des hemels, al wat zich op de aardbodem roert en alle vissen der zee; in uw hand zijn zij gegeven ... Ik heb het u alles gegeven, evenals het groene kruid.

Dit lijkt een volstrekt anthropocentrische houding aan te duiden, waarin de natuur er slechts is als materiaal voor de mens. In hetzelfde hoofdstuk lezen we echter ook dat God een verbond sluit met alle levende wezens, het gevogelte, het vee en het wild gedierte van de aarde. Alle aardse soorten waren op de Ark van Noach bewaard en met de regenboog als zichtbaar teken sluit God een verbond om hen voortaan te sparen. De heerschappij van de mens over de natuur wordt kennelijk binnen grenzen gehouden door het verbond met God om de rijkdom aan soorten te bewaren.

Het is hier onmogelijk om verder in te gaan op het Griekse en het Joods-Christelijk denken als de achtergrond van de huidige milieuvernietiging. Waar het mij om gaat, is dat in elk geval pas na de Middeleeuwen bepaalde tendensen uit dit erfgoed zo benadrukt worden dat ze als legitimatie van een in de geschiedenis van de mensheid ongekende wijze van omgaan met de natuur kunnen gaan dienen.

Van een filosoof mag u verwachten dat zijn argumenten, voor het bestaan van deze breuk in het A.M.P., vooral van filosofische aard zijn. Dat zal in het grootste deel van mijn verhaal zeker het geval zijn. Eerst

wil ik echter nog een historisch voorbeeld noemen om te laten zien dat we op in elk geval één terrein in de moderne tijd met een kwalitatief andere natuurverhouding dan in de traditie te maken hebben.

In *Traces on the Rhodian Shore*, het standaardwerk over de natuurverhouding van de westerse mens tot en met de achttiende eeuw, betoogt Glacken dat, zeker in de Middeleeuwen de beste toetssteen voor de mens-/natuurverhouding ligt in de manier waarop met de uitgestrekte Europese bossen wordt omgegaan. Glacken verhult daarbij geenszins dat vooral in de Karolingische periode en in de tijd van de elfde tot en met de dertiende eeuw heel wat Europese bossen moesten wijken voor de ontginningsdrang van de middeleeuwse mens. Wat echter volstrekt duidelijk wordt in zijn nauwgezette en liefdevolle beschrijving van de relatie van de middeleeuwse mens tot de bossen is dat deze het woud nimmer als een bedreiging zag. Integendeel, wie de uitgebreide beschrijvingen van Glacken over het gebruik van de bossen leest, wie de gewoonten en rechtsregels rondom het communale bos, die overal in Europa uitvoerig gedocumenteerd zijn, bestudeert, kan niet anders dan concluderen dat er een soort symbiose tussen bossen en mensen bestond, die je tegenwoordig alleen nog maar in enkele uithoeken van de derde wereld aantreft. Glackens beschrijvingen deden mij in alle geval onmiddellijk denken aan wat ik wist van de Chipko-beweging in Noord-India, die hun bossen hardnekkig verdedigen tegen de oprukkende mechanisatie en ontwikkeling. In elk geval maakt Glacken korte metten met het moderne vooroordeel over de middeleeuwse mens, die de uitgestrekte wouden als gevaren en obstakels voor ontwikkeling en cultuur zou hebben gezien. We hebben hier te maken met een terug-projecteren van moderne natuurgevoelens op de Middeleeuwen.

Dat het hier vooral om moderne gevoelens gaat, zien we behalve in de studie van Glacken, misschien nog duidelijker in de *History of the modern sensibility* die Keith Thomas in zijn *Man and the natural world* geschreven heeft. Thomas legt er niet alleen de nadruk op dat tussen 1500 en 1700 de aanval op de bossen verhevigd inzette, maar vooral dat de gevoelens erachter sterk veranderden. De middeleeuwse strijd rond de bossen waarin monniken, dorpsbewoners, steden, de adel en de kroon, vaak wisselende posities innamen, ging langzamerhand over in een strijd tegen de bossen, waarbij de hele maatschappij betrokken raakte. Bossen werden plotseling als een gevaar voor de mens beschouwd, ontbossing was een triomf van de menselijke cultuur. De vooruitgang van de mensheid werd ineens afgemeten aan zijn overgang van de bossen naar de vlakte en aan zijn vermogen om bossen te ontginnen. De filosoof John Locke, op wie ik straks in ander verband

terugkom, stelde de geciviliseerde en rationele inwoners van steden tegenover de irrationele en ongeletterde bewoners van bossen en wouden.

"*Onontgonnen wouden*", zo stelt Thomas, "*werden dus beschouwd als obstakels voor de menselijke vooruitgang*". Natuurlijk, voor de Engelse vloten en voor ander nuttig gebruik, moest er hout zijn. Dat moest dan echter zorgvuldig door de mens verbouwd worden, zo mogelijk in zelf aangelegde bossen op slechte grond, liefst zo ver mogelijk van de menselijke landbouw en nijverheid. Elke slag die een boom omkapte, werd letterlijk als een stap in de vooruitgang van de mensheid gezien. In 1629 beroemde een man uit de omgeving van Durham zich erop dat hij in zijn eentje gedurende zijn leven meer dan 30.000 eiken had omgehakt. Tot in de 19e eeuw werden er in Engeland zogenaamde 'tree felling exhibitions' gehouden, als een soort ceremonie waarin de vooruitgang zichtbaar werd gemaakt.

Dit uitstapje naar onze Europese geschiedenis kan in elk geval helpen om tot een iets bescheidener opstelling te komen ten aanzien van de ontbossing die op dit moment vooral in de derde wereld plaatsvindt. Ik heb echter vooral naar deze geschiedenis gewezen om aannemelijk te maken dat de houding ten opzichte van de bossen die je in het Engeland van vooral de 17e eeuw aantreft, niet een logische voortzetting of versterking is van de houding van de middeleeuwse mens. Het lijkt mij beter om hier van een breuk te spreken. Heldendaden als die van de 17e eeuwse Engelse bomenveller staan in geen enkele kwantitatieve verhouding tot het omhakken van een heilige eik door Willibrord of Bonifatius in de vroege Middeleeuwen. Er spreekt een kwalitatief andere natuurhouding uit. Die wil ik nu eerst proberen vanuit de filosofie inzichtelijk te maken.

Wij zeilden van Peru (waar wij voor de tijdsspanne van een heel jaar waren gebleven) over de Stille Zuidzee naar China en Japan en namen proviand voor 12 maanden met ons mee. Wij hadden gedurende meer dan vijf maanden gunstige, zij het zwakke en zachte oostenwinden. Toen echter stak de wind op ...

Zo begint Francis Bacon zijn beschrijving van de geografische ontdekkingsreis naar het Nieuwe Atlantis, waarvan veel commentatoren gezegd hebben dat het vooral een reis in de tijd is naar onze moderne wereld. In het begin van de zeventiende eeuw ontwierp Bacon zijn technologische utopie, het Nieuwe Atlantis, waar zijn Engelse zeevaar-

ders na een storm terechtkomen, die een voorafschaduwing vormt van de moderne wereld waarin wij zijn gestrand.

In zijn geest liep Bacon vooruit op de maatschappij die de westerse mens na hem heeft geconstrueerd. De vertaler van een recente uitgave van Bacons utopie stelt terecht dat *"de westerse beschaving over het algemeen de richting is uitgegaan die Bacon voorstelde"*. Welnu, wie aan het eind van Nova Atlantis de lijst doorneemt van de *"de wonderbaarlijke werken der natuur"*, waarover de inwoners van dit land beschikken, ziet vooral dat hierin alle grenzen steeds doorbroken moeten worden. Ik noem een aantal van deze 'werken', waarin DNA-technologie, chemische gedragsverandering, industriële landbouw en bio-industrie, zonder moeite zullen worden herkend als oude wensdromen van de westerse mens. Bovenaan staat: *"de verlenging van het leven"*. Dan volgen *"het herstel van de jeugd tot op zekere hoogte"* en *"de vertraging van de ouderdom"*. Daarna komen onder andere:

de verandering van de gelaatskleur en van dikheid en magerheid, de verandering van gelaatstreken, het maken van nieuwe soorten, het overplanten van een soort in een andere, vernietigingstuig, zoals oorlogstuig en vergif, het opvrolijken en in goede stemming brengen van de geest, versnelling van de rijpingstijd, versnelling van het ontkiemen, en het verkrijgen van nieuw voedsel uit nog niet in gebruik zijnde substanties.

Bacon heb ik geciteerd om te laten zien dat het project van de moderne cultuur en technologie er inderdaad op gericht is geen enkele grens te erkennen. De natuur als realiteit om mee rekening te houden, is bij hem verdwenen. Terwijl in alle utopieën voor hem, van Plato tot Thomas More, de ideale samenleving altijd in relatie met de eigen werkelijkheid van de natuur wordt beschreven, is dat in Nova Atlantis niet meer het geval. De natuur is er volledig onderworpen aan de macht van de mensheid, of beter van de technocraten. Voor Bacon zijn grenzen er alleen maar om voortdurend te worden overschreden.

Wat zit er achter deze drang? Waarom beweegt de westerse cultuur zich al enkele eeuwen onafwendbaar in deze richting? Natuurlijk wordt in dit verband steeds de kracht van de vooruitgangsidee genoemd. De moderne mens zou het voortdurend beter willen hebben: dat klinkt mooi en positief. Met behulp van twee andere filosofen wil ik er echter op wijzen dat van meet of aan naast het veelgeprezen streven naar vooruitgang ook andere, minder fraaie en positieve gevoelens een rol hebben gespeeld. Juist deze andere gevoelens, die ook thans

nog grotendeels achter de vooruitgangsidee schuilgaan, zouden ons wel eens kunnen verhinderen om echt over grenzen aan de groei na te denken.

Het hele complex van structuren en gevoelens dat achter de vooruitgangsidee schuilgaat, heb ik recent als 'schaarste' omschreven. Het wordt voor het eerst en tevens het scherpst uitgedrukt door Th. Hobbes, die in bepaalde opzichten als leerling van Bacon kan worden beschouwd. In zijn bekendste werk *Leviathan*, beschrijft Hobbes de moderne maatschappij als een totale onderlinge machtsstrijd. Macht is voor hem in bijna alle gevallen een vergelijkend begrip. Hobbes spreekt van macht "*als iemand zich onderscheidt door bijzondere lichamelijke of geestelijke vermogens*". Macht is hier zonder meer comparatief, de andere mens is steeds obstakel en vergelijkingsmateriaal. Doelen worden hier niet om zichzelf wil nagestreefd, maar omdat de ander ze ook wil bereiken. We hebben hier te maken met een triangulaire relatie waarin mensen zich op mimetische wijze aan elkaar spiegelen.

Vanuit dit triangulaire principe ontstaat nu bij Hobbes één grote maatschappelijke machtsstrijd:

De wedijver en rijkdom, eer, gezag en andere vormen van macht leidt tot twist, vijandschap en oorlog. Want een mededinger kan alleen bereiken wat hij begeert door de ander te doden, te onderwerpen of te verdrijven.

Als ik het in mijn terminologie, die trouwens deels aan René Girard is ontleend, mag zeggen: vanwege de mimetische relatie tussen mensen wordt alles in het universum van Hobbes een schaars goed. Per definitie kan er nooit genoeg van zijn. De grote Leviathan is fundamenteel 'het rijk van de schaarste', dat Hobbes in het dertiende hoofdstuk van zijn boek als "*een oorlog van allen tegen allen*" omschrijft.

Terecht merkt bijna elke commentator van Hobbes op dat we hier, wat de beschrijving van de maatschappij betreft, een radicale breuk zien met de traditie. Terwijl in de traditie, het duidelijkst belichaamd bij Aristoteles, de natuurlijke hartstochten de mens sociaal en tot samenwerking geneigd maken, zetten ze de hobbesiaanse mens aan tot "*partijdigheid, wraakzucht en zo meer*". De breuk met het A.M.P. is hier duidelijk te zien.

De relatie tussen mensen en vooral tussen groepen mensen, die Hobbes als "*oorlog*" en ik als "*schaarste*" omschreef, wordt gekenmerkt door gevoelens van angst, afgunst en concurrentie. Vooral de angst is bij

Hobbes overheersend. Zij bepaalt voor een belangrijk deel het menselijk gedrag. Om aan de voortdurende vrees voor elkaar te ontsnappen, moeten de mensen bij Hobbes via een maatschappelijk verdrag een sterke staat in het leven roepen die hen in toom houdt en die verhindert dat de permanente schaarste in een openlijke gewelddadige strijd overgaat.

De volgende denker na Hobbes, die ik tenslotte wil noemen, ziet andere uitwegen uit de schaarste dan de beteugeling ervan door een sterke staat. Het werk van John Locke, die driehonderd jaar geleden in zijn *Second Treatise on Government* de fundamenteën van onze liberale rechtsstaat legde, wordt gekenmerkt door dezelfde beelden die door Hobbes worden gebruikt om de schaarste te kenschetsen. Ook hij heeft het bijvoorbeeld ettelijke malen over de dreiging van een oorlog van allen tegen allen. Omdat Locke echter de oorzaken van de strijd zoekt bij het feit dat mensen niet genoeg hebben -als er maar meer voor iedereen zou zijn, zou het probleem zijn opgelost- kan hij uitwegen suggereren om aan de schaarste te ontsnappen. Eén van die uitwegen wordt gevormd door arbeid en technologie. Door de natuur te onderwerpen, een thema dat ook al bij Bacon sterk aanwezig is, en steeds maar meer te produceren, zal er tenslotte een zodanige overvloed worden gecreëerd dat het gevecht om de schaarse goederen dat Hobbes beschrijft, achter ons kan worden gelaten.

Tegenover Lockes grenzeloze race vooruit via groei en natuurbeheersing, zou ik hier aan de inzichten van Hobbes willen vasthouden. In tegenstelling tot Locke kent Hobbes de mimetische wortels van de moderne schaarste. Waar de begeerte van mensen naar hetzelfde uitgaat, is schaarste onvermijdelijk. Of er meer of minder goederen voor mensen beschikbaar zijn, maakt volgens Hobbes in essentie niets uit. Bij de vlucht vooruit om aan de schaarste te ontsnappen, die men sinds de zeventiende eeuw als 'vooruitgang' is gaan betitelen, zullen de mensen elkaar en hun gevoelens van vrees, wedijver, wantrouwen en trots uiteindelijk niet lang kunnen ontlopen.

Met dit laatste heeft Hobbes ongetwijfeld gelijk gekregen. De onderwerping van de natuur via arbeid en technologie en de vlucht vooruit in de ruimte zijn na enkele eeuwen westerse economische groei en territoriale expansie doodgelopen. Via de vervuiling van het milieu en de dreigende uitputting van grondstoffen grijnst de schaarste ons aan alle kanten weer tegemoet. Als we deze zinloze race vooruit toch nauwelijks lijken te kunnen stoppen, komt dat vooral omdat we de mimetische gevoelens van vrees, afgunst en concurrentie, die achter deze

voortgang zitten, niet durven erkennen. Ik zal dit kort toelichten aan een aantal recente concrete voorbeelden. Als eerste geef ik een citaat uit de tv-rede die president Reagan in 1988 hield toen het Amerikaanse ruimteveer Discoverer na het ongeluk met de Challenger, gelanceerd werd. De gevoelens die Reagan toen voor een hele natie die aan de televisie gekluisterd zat, tot uitdrukking bracht, zijn exact gelijk aan die van de zeventiende-eeuwse Europeanen die aan de schaarste in hun continent probeerden te ontsnappen. "*Het is onze lotsbestemming de menselijke soort de ruimte in te brengen*", zei Reagan, "*om daar bevrijding van tirannie, schaarste, onwetendheid en oorlog te vinden*". U leest het goed, de ruimtevaarttechnologie, de vlucht omhoog en vooruit, die voor de meeste beschouwers armoede, schaarste en oorlog op aarde lijkt te bevorderen, wordt, zonder dat ik enig protest heb gehoord, gelegitimeerd als bevrijding van schaarste en oorlog.

Hier ligt wat mij betreft een van de grote obstakels om ernstig na te denken over het probleem van de nulgroei. Elke keer als door iemand met volstrekt redelijke argumenten betoogd wordt dat het misschien om een keur van redenen, waaronder natuurlijk de laatste tijd de ecologische een belangrijke plaats innemen, verstandiger is om te stoppen met groeien, roept dat geen rationele tegenargumenten maar vooral emoties op. Het belangrijkste voorbeeld uit de hedendaagse politiek dat ik via Theo Potma ken, die het mij eens tijdens een forumdiscussie vertelde, is de reactie van Joop den Uyl op het *Alternatief Energiescenario*. Toen hem dit werd overhandigd, was zijn eerste vraag of dit scenario nog in de mogelijkheid van economische groei voorzag. Op het negatieve antwoord dat volgde, verklaarde Den Uyl dat er in dat geval binnen de PvdA niet over gediscussieerd kon worden. Kennelijk ligt hier een blokkade van het denken, in elk geval voor het economische en politieke denken. Dezelfde blokkade zien we ook bij eigenlijk alle vaderlandse politieke partijen tot en met Groen-Links toe. Groei moet er zijn, stoppen schijnen we niet te kunnen overwegen.

Hier ligt denk ik ook de grote aantrekkingskracht van *Our Common Future*. Het *Brundtlandrapport* belooft ons dat een groei tot 5 à 10 maal de huidige wereldproductie mogelijk is in combinatie met een goed milieubeleid. Wie zou daar niet aan mee willen doen? De grenzen aan de groei van het rapport van de Club van Rome lijken te kunnen worden vervangen, door een voorlopig ongelimiteerde en ecologische verantwoorde groei. Voordat ik uitvoeriger wil ingaan op het *Brundtlandrapport*, wil ik eerst nog even aandacht besteden aan de vele pogingen om tot nulgroei te komen, die eraan vooraf gegaan zijn.

Het rapport van de Club van Rome eindigt met een pleidooi voor nul-groei als een evenwichtstoestand. In dit pleidooi wordt naast moderne denkers als Mishan en Daly vooral uitgebreid verwezen naar de grote 19e eeuwse filosoof en politiek econoom J.S. Mill. Omdat Mill ook in het werk van onze anti-groei econoom R. Hueting een belangrijke plaats inneemt, zal ik kort op zijn beschouwingen ingaan zoals die te vinden zijn in het hoofdstuk 'Of the Stationary State' van zijn *Principals of Political Economy*. Mill begint met de simpele vraag te stellen naar welk doel wij eigenlijk toe willen groeien. Op een beperkte aarde, zo stelt hij al in 1859, kan de groei immers niet eindeloos zijn. Op een gegeven moment zullen we in een economisch stationaire, niet meer groeiende maatschappij terechtkomen. Dat betekent natuurlijk niet dat dit op alle fronten een stationaire toestand is:

Het is nauwelijks nodig op te merken dat een stationaire toestand van bevolking en kapitaal niet een stationair stadium van menselijke vooruitgang inhoudt. Er zou zeker zo veel uitzicht voor alle vormen van geestelijke cultuur, morele en sociale vooruitgang als ooit tevoren zijn, zeker zo veel ruimte om de kunst om te leven te veredelen en een veel grotere kans dat deze veredeld zal worden.

Het gevecht dat mensen tegen elkaar en tegen de natuur leveren om vooruit te komen, wordt door Mill scherp afgewezen. Boven dit onmenselijke gevecht dat ons aan Hobbes' oorlog van allen tegen allen herinnert, verkiest hij een situatie zonder armoede, waarin de wens om steeds rijker te worden evenzeer afwezig zou zijn als de angst om als arme vertrappt te worden. Smalend spreekt Mill over het soort economische vooruitgang, gelegen in een toename van de produktie zonder meer, dat het enthousiasme van de doorsnee politici opwekt.

Niet alleen deze woorden van Mill hebben hun actualiteitswaarde behouden. Dat geldt ook voor zijn schildering van een afschrikwekkende toekomst, waarin de economische logica van de groei elke spontane activiteit van de menselijke cultuur en ook van de natuur heeft uitgebannen:

Als de aarde al de aangename dingen zou moeten verliezen (Mill spreekt hier over de wilde, niet in cultuur gebrachte natuur) doordat die verdwijnen zouden ten gevolge van de ongelimiteerde groei van rijkdom en bevolking ... dan hoop ik oprecht, ter wille van het nageslacht, dat de mensheid tevreden zal zijn met een stationaire toestand, lang voordat de noodzaak hen er toe dwingt.

Mill achtte de stationaire toestand al in de 19e eeuw haalbaar. Hij onderschatte de kracht van het gevecht dat de mensen tegen elkaar en de natuur leveren om vooruit te komen. Vanuit deze permanente schaarstesituatie, gevoed door de angst om bij een ander achter te raken, bereikte de race vooruit en de expansie van Europa in het eind van de 19e eeuw juist een hoogtepunt. Een van de legitimaties die in die tijd voor de groei en expansie worden gegeven zou zo aan Hobbes en Locke ontleend kunnen zijn. Als de koek van de Engelse economie niet zou blijven groeien, als de territoriale expansie niet voort zou gaan, aldus deze rechtvaardiging, zou het land door een meedogenlose klassenstrijd, een burgeroorlog verscheurd worden. Om dat te voorkomen, moest men blijven groeien.

Een van de grootste economen van onze eeuw had dezelfde visie als Mill op de economisch stationaire maatschappij. Omdat hij dichterbij ons in de tijd staat en omdat aan zijn voorbeeld de beloften van het groeiproject nog duidelijker geïllustreerd kunnen worden, zal ik ook nog kort ingaan op een min of meer filosofisch geschrift van John Maynard Keynes. In *Economische mogelijkheden voor onze kleinkinderen* uit 1930 postuleert deze econoom net als Mill dat er onherroepelijk een einde zal komen aan de economische groei. Dan zal de stationaire situatie als doel zijn bereikt. Ook voor Keynes is deze toestand verre te verkiezen boven de huidige periode van economische groei waarin op de slechtste eigenschappen van de mensheid een beroep wordt gedaan. Pas de stationaire toestand zal het de mensheid mogelijk maken zich cultureel, sociaal, spiritueel en artistiek te ontwikkelen:

Vrij zijn om terug te keren naar een aantal van de meest zekere en duidelijke principes van de religie en de traditionele deugd - dat hebzucht een ondeugd is, het nemen van woeker een misdaad, en de liefde voor geld verachtelijk ... We zullen dan weer het doel boven de middelen stellen en het goede boven het nuttige. We zullen hen eren die ons kunnen leren hoe we het uur en de dag op goede en deugdzaam wijze kunnen plukken, de verrukkelijke mensen die in staat zijn om direct van dingen te genieten.

Dit uitzicht op de gedroomde toestand van niet-groei ligt voor Keynes echter heel wat verder weg dan voor Mill. Hij acht het hoogstens pas na een aantal generaties en misschien wel langer binnen ons bereik te liggen. Tot die tijd zal het economisch gevecht van allen tegen allen nog voort moeten gaan:

Weest op uw hoede! De tijd daarvoor is nog niet gekomen. Nog minstens honderd jaar moeten wij onszelf en iedereen wijsmaken dat eerlijk gemeen is en gemeen eerlijk; want gemeen is nuttig en eerlijk niet. Hebzucht, woeker en voorzorg moeten nog een tijdlang onze goden zijn. Want zij alleen kunnen ons uit de tunnel van economische nood naar het daglicht leiden.

Waar het mij hierom gaat is dat de donkere tunnel van de schaarste waar Keynes het over heeft volgens mijn analyse van het schaarstefenomeen nooit door meer groei zal kunnen worden verlaten. Integendeel, de route vooruit, leidt ons steeds verder in wat ik in mijn boek *Het Rijk van de Schaarste* heb genoemd. Nieuwe schaarsten zo duidelijk door Hueting beschreven, komen op allerlei terrein te voorschijn in deze wanhopige race vooruit. Zelfs al zien we dat, zelfs al beseffen we vaag dat we steeds dieper de tunnel ingaan, toch schijnen we niet te kunnen stoppen. De angst om door anderen voorbij gestreefd te worden, drijft ons tegen wil en dank voort.

Ik wil dit met één actueel voorbeeld dat ik al eens eerder heb gebruikt, illustreren. Toen minister Smit-Kroes in de herfst van 1987 het mobiliteitsscenario voor de Randstad lanceerde, werd van vele kanten heftig geprotesteerd tegen de heus niet al te grote beperkingen die hier aan het autoverkeer werden opgelegd. Wat er achter deze protesten zat, werd o.a. duidelijk uit een grote advertentie van onder andere de ANWB, de Bovag en de Federatie Wegvervoer. Hierin werd gesteld dat ter wille van 'de vooruitgang' in ons land er vrij baan moest komen voor het personen- en goederenvervoer op de weg:

Zijn we zuinig met investeringen, dan raken we logischerwijze achterop ... dan dreigt ons land voor z'n vooruitgang achteraan te moeten sluiten.

De Nederlandse Organisatie van het Beroepsgoederenverkeer op de weg onderbouwde deze advertentie met veel cijfers. Zij wees er bijvoorbeeld op dat in de distributiesector 7% van het nationale inkomen wordt verdiend en dat er een half miljoen directe en indirecte arbeidsplaatsen aan verbonden zijn. Als er geen vrij baan gemaakt zou worden voor deze sector, zou de concurrentie uit het buitenland deze in de toekomst ongetwijfeld uit de markt prijzen. De logica is weer onverbiddelijk. 'De anderen' dwingen ons steeds in een richting die we eigenlijk niet willen.

In de advertentie wordt het volstrekt duidelijk onder welke vlag wij ons, loerend en lettend op elkaar, voortbewegen. Het meest gebruikte woord erin is 'vooruitgang'. We gaan vooruit, steeds harder en sneller. Vooruitgang is de ongecoördineerde uitkomst van het tegen elkaar opbieden en achter elkaar aanhollen van mensen en collectiviteiten. De richting ervan wordt steeds voor iedereen door 'de ander' bepaald. Waar we naar toe gaan bepaalt en weet niemand vanuit zichzelf. Ook wordt dit niet gezamenlijk bepaald. Het enige dat we zeker weten is dat we op weg zijn naar een toekomst waarin het milieu steeds meer bedreigd en vervuild zal worden.

Nogmaals, dit wordt erkend, maar we schijnen er niets tegen te kunnen doen. Hoe moeten we anders een *Nationaal Milieu Plan* interpreteren dat slechts 20% van onze bossen meent te kunnen redden.

Naties snoeven tegen elkaar over de hoogte van hun groeicijfers. Ze worden zenuwachtig als ze niet dezelfde groei doormaken als Japan. De landen hollen achter elkaar aan, in plaats van een discussie te voeren over de richting van de economie.

Deze uitspraak van de econoom Harry de Lange werd verleden jaar gedaan in Utrecht op een studiedag over het *Brundtlandrapport*. De meeste inleiders op deze dag waren van mening dat de door Brundtland gelanceerde begrippen duurzame groei en duurzame ontwikkeling, net als de daarvoor o.a. bedachte termen organische en selectieve groei nog steeds onvoldoende rekening hielden met het milieu. Ik deel deze vraagtekens, maar als niet-econoom kan ik ze niet hard maken.

Mijn kritiek op het *Brundtlandrapport* zal daarom meer langs cultureel-filosofische lijnen verlopen. Daarbij wil ik om te beginnen eerlijk opmerken dat mijn waardering voor *Our Common Future* na intensieve gesprekken met twee vrienden, Reginald Luijf en Wolfgang Sachs, sterk veranderd is. Afgelopen december heb ik in Het Parool als boekrecensent, dit rapport nog, ondanks al mijn ook toen al bestaande bezwaren, als het belangrijkste boek genoemd dat ik dat jaar had gelezen. Lange discussies met Reginald Luijf die ondertussen in *Transaktie* een artikel over *Our Common Future* heeft gepubliceerd en Wolfgang Sachs, hebben dit positieve oordeel aanmerkelijk bijgesteld.

Wat in het *Brundtlandrapport* allereerst opvalt, is dat het werkelijk alles binnen het moderne wereldbeeld van de economie en van haar vooronderstelling, de schaarste, trekt. Elk onderdeel van de menselijke cultuur wordt tot een onderdeel van de economie gemaakt, binnen een schaarste-logica getrokken. Of het nu gaat over de traditionele land-

bouw, over de omgang en leefwijze van de Indianen in het tropisch regenwoud, de voedseltoebereiding van vrouwen in Afrika, alles wordt aan criteria van economische efficiëntie onderworpen. Het doel van al deze activiteiten is niet meer om tot een cultureel zo goed mogelijke samenleving te komen, maar tot een zo efficiënt mogelijk overleven.

Het overlevingsbegrip, survival, wordt gebruikt om al het culturele dat niet economisch efficiënt is, te verwijderen. De beroemde woorden van Chief Seattle uit 1854, die iedereen die met milieu ter harte gaat, wel kent, zo vaak komen ze in artikelen, boeken en op posters terug, moeten hier toch nog maar een keer geciteerd worden. Volgens Chief Seattle betekende de wijze waarop de blanken de natuur, het uitzicht op de heuvels, de snelle pony van de jacht, de grote adelaars, en de spar die glanst in de zon, vernietigen "het einde van het leven en het begin van het overleven". Welnu, het *Brundtlandrapport* is, als het uitgevoerd zou worden, voor veel volken misschien het begin van het overleven en het einde van hun cultuur.

Dat het ook het einde van hun natuur, zoals ze die beleefd hebben, betekent, is ook duidelijk. Net als voor Locke, is ook voor de schrijvers van *Our Common Future*, de natuur uiteindelijk de vijand van de mens, ze vormt nog steeds een bedreiging omdat zij net als bij Locke te weinig middelen aan de mens verschaft. Zeker, zij moet in de strijd tegen haar, niet totaal onderworpen worden, zoals Bacon en Locke nog wilden, wij hebben ondertussen geleerd dat dat niet kan, maar ze moet gemanaged worden. De natuur die door veel volken nog als een oikos, een tehuis, beleefd wordt, zo stelt Luijf terecht, is in *Our Common Future* gedegradeerd tot een verzameling schaarse grondstoffen die beheerd moeten worden.

Economische groei -nogmaals het gaat om 5- tot 10-voudige groei in het *Brundtlandrapport*- heeft er nu ineens een heel nieuwe nooit eerder gehoorde legitimatie bij gekregen. Diende de groei eerst om mensen in de derde wereld via ontwikkelingsinspanningen welvaart te verschaffen, thans wordt ze primair verdedigd om het milieu te beschermen. Want het is niet meer de overdaad van de industriële produktiewijze die het milieu vooral bedreigt, zoals we nog tot voor kort dachten, maar de armoede in de derde wereld is een even grote bedreiging ervan. Groei moet het milieu redden.

Zoals gezegd, kan ik niet de economische claim van het *Brundtlandrapport* dat een ecologisch verantwoorde sustainable growth mogelijk is, ontkrachten. Waar ik op wil wijzen, is dat de Brundtlandcommissie de laatste, onherroepelijke stap doet die de westerse mensheid sinds Locke gegaan is. De westerse expansie heeft in de afgelopen eeuwen

grote delen van de wereld onderworpen aan de schaarstelogica. Het westerse project van ontwikkeling en ontwikkelingshulp was tot voor kort de laatste manifestatie van dit proces. De kritiek op de ontwikkelingsideeën van het westen werd echter de laatste jaren steeds luider. Eén van de sterke argumenten van de critici was dat ontwikkeling tot onherstelbare ecologische schade, tot "*the ungreening of the third world*" leidde. Het *Brundtlandrapport* draait ineens de zaken om. Ontwikkeling en groei krijgen plots de taak het milieu te redden. De ontwikkelingsdeskundigen krijgen, na het aanvankelijke faillissement van de ontwikkeling, juist een uitbreiding van hun taak. Er openen zich heel nieuwe gebieden voor de interventie van de beleidsmakers en technocraten. En hun interventies worden des te onweerstaanbaarder omdat ze nu ineens in naam voor het overleven van de mensheid plaatsvinden. De ecologische metafoor van het ruimteschip aarde had dit proces al voorbereid. Op een ruimteschip hebben tenslotte de deskundigen en niet de passagiers het voor het zeggen.

Ik wil met een beeld eindigen. De ren vooruit die in het westen zo'n drie eeuwen geleden begon om aan de schaarste te ontsnappen, leidde ons, zo ontdekten we begin zeventiger jaren, in de richting van de afgrond. Dat was de toenmalige boodschap van de Club van Rome. We leken halt te moeten houden. De economische en ecologische experts beloven ons echter o.a. via de Brundtlandcommissie dat dit stoppen niet nodig is. De deskundigen kunnen ons veilig langs het randje van de afgrond leiden. We kunnen voort blijven hollen, we kunnen blijven groeien, zonder dat we -zolang we naar de deskundigen luisteren- over de rand naar beneden vallen.

De discussie waar u volgende week o.a. via Hans Opschoor waarschijnlijk mee geconfronteerd zult worden, is of die deskundigen gelijk hebben. Kunnen we echt wel zo ver gaan als zij ons beloven. Wat mij daarentegen interesseert is meer de positie die John Stuart Mill in de vorige eeuw al innam. Met hem zou ik ervoor willen vechten en pleiten om, lang voordat we de grenzen van de draagkracht der natuur die de deskundigen ons voorhouden, bereikt hebben, al zelf cultureel grenzen te stellen.

Ik kom net terug van een ecologische conferentie in de V.S. Daar werd onderscheid gemaakt tussen 'limits' en 'limitations'. Bij limitation gaat het vooral om een wetenschappelijk vastgestelde grens. Tot zover en niet verder, anders val je onherroepelijk in de afgrond. In plaats van het toekomstige maatschappelijke pad langs de afgrond dat o.a. het *Brundtlandrapport* ons voorspiegelt, zou ik willen pleiten voor de mo-

gelijkheid om limits, cultureel grenzen, te erkennen. Alleen in een maatschappij die op enige afstand van de afgrond halt houdt, hebben de burgers de mogelijkheid om gezamenlijk het goede samenleven gestalte te geven, in plaats van onder leiding van deskundigen op de rand van die afgrond te overleven.

Literatuur

- H.J. Achterhuis, *Het rijk van de schaarste*, Ambo, Baarn 1988.
- F. Bacon, *Het Nieuwe Atlantis*, Ambo, Baarn 1989.
- G.H. Brundtland, *Our common Future*, Oxford University Press, Oxford 1987.
- Bharat Dogra, *Natuurverwoesting in India*, Milieudefensie, Amsterdam 1984.
- R. Girard, *De romantische leugen en de romaneske waarheid*, Kok, Kampen 1986.
- C.L. Glacken, *Traces on the Rhodian shore*, University of California Press, Berkeley 1967.
- Th. Hobbes, *Leviathan*, Boom, Meppel 1985.
- R. Hueting, *Nieuwe schaarste en economische groei*, Elsevier Amsterdam/Brussel 1974.
- J. Locke, *Over het staatsbestuur*, Boom, Meppel 1988.
- D. Meadows, *De grenzen aan de groei*, Rapport van de Club van Rome, Het Spectrum Utrecht/Antwerpen 1972.
- K. Thomas, *Man and the natural world, changing attitudes in England 1500-1800*, Allan Lane, Londen 1983.
- E. Vermeersch, *De ogen van de Panda*, Marc van de Wiele, Brugge 1989.